

**Фашизм у ХХ ст. Частина 1.
«Бідність від достатку»**

**Фашизм у ХХ ст.
Частина 1.
«Бідність
від достатку»**

UA.POLITSTURM.COM

2023-08-19

38 мин. на чтение

Першу частину цієї серії матеріалів буде присвячено розгляду економічних передумов появи та становлення фашизму у міжвоєнний період 1918-1939 рр., а саме зростанню продуктивних сил у XIX — п.п. XX стст., проблемам "перенаселення" та "перевиробництва", зростанню продуктивності праці та безробіття, а також торкнемося питання "зайвих" робітників та хибності теорії зміни професій.

У березні 1931 р. в журналі «Automobile Engineer» було опубліковано статтю під заголовком «Верстат. Аналіз факторів, що визначають зношеність».

Ця стаття привернула увагу тодішніх марксистів багатим та докладним статистичним матеріалом, що був спрямований допомогти підприємцям та їх керівному технічному персоналу у визначенні умов рентабельності при встановленні нового, високопродуктивного обладнання. Так ось висновки, до яких приходять ця стаття, виявилися надзвичайно революційними.

Перший висновок, цитуючи слова пана Ермітейджа в його записці Інституту автомобільних інженерів, що «машини з високою продуктивністю, які тепер виготовляються в Америці, в Англії не можуть бути рентабельно використані». Пояснюється це тим, що «існуючі британські підприємства вже зараз виробляють товари швидше, ніж можна збути. Вже неодноразово констатувалося, що американські фабрики в основних галузях промисловості могли б із надлишком покрити потреби всього світу, навіть якщо закрити всі інші джерела постачання». На основі цього автор заперечує звичайним скаргам «погано обізнаних критиків британської індустрії» на те, що британські підприємці відстали, оскільки вони зберігають «безнадійно застаріле фабричне обладнання».

Навпаки, насправді британські капіталісти цілком свідомо дозволяли своїм німецьким та американським конкурентам у перше десятиліття після Першої світової війни створювати дороге гігантське сучасне обладнання для масового виробництва, що потребує величезних витрат на утримання та величезних ринків для збуту; самі ж вони в цей час воліли зосередитися на посиленні потогінної системи та прискоренні темпів роботи на більш старих машинах, що вимагають менших витрат і менших ринків. Завдяки цьому вони змогли протриматися під час кризи краще за своїх німецьких та американських конкурентів.

Другий висновок йде ще далі і стверджує, що цей принцип застосовується зараз і в американській промисловості:

«Тепер настав час, коли зауваження пана Ермітейджа можуть бути розширені до твердження, що нові верстати, виготовлені зараз в Америці, не можуть бути рентабельними використані навіть у США».

Це означає, що останні досягнення техніки вже не можуть бути використані навіть у найпередовіших капіталістичних країнах.

Третій висновок є доповненням до перших двох. Вказується, що для найбільш досконалих машин все ще є один ринок — це Радянський Союз:

«Американські верстатозаводи, потужність обладнання яких є достатньою для задоволення потреб американської промисловості, поставляють Росії верстати величезної потужності, спеціально спроектовані для ще більш швидшого темпу виробництва. Фабриканти призначали надзвичайно високі ціни за ці спеціальні машини на підставі того, що вони дають більшу швидкість, ніж стандартні типи; тому немає близьких перспектив знайти для них інших покупців, бо поза Росією ніхто і не потребує більш швидких темпів виробництва, ніж ті, які можуть бути отримані на існуючих моделях».

Таким чином, згідно з свідченням цього технічного журналу, останні досягнення техніки, що давали можливість максимально широкого та швидкого виробництва при мінімумі праці, не могли бути більше використані в капіталістичних країнах, де вони спроектовані та виготовлені, і вони знаходили тоді застосування лише в країні соціалістичного будівництва — у Радянському Союзі.

Немає потреби підкреслювати значення цих моментів для тодішньої стадії техніки та суспільства, але між тим це лише один із десятків тисяч прикладів, що виникали і виникають усюди. У цьому прикладі, як у краплі води, знайшла своє відображення вся нинішня стадія загальної кризи капіталізму, з властивими цій стадії вичерпання можливостей виробничого прогресу в кайданах приватної власності та необхідністю усупільнення виробництва як єдиною умовою для подальшого розвитку.

I. Зростання продуктивних сил у ХІХ — п.п.ХХ стст.

Два століття тому англійський філософ Роберт Оуен, ґрунтуючись на своєму досвіді процвітаючого фабриканта, вказав на суперечність між новою суспільною продуктивною працею та приватним привласненням результатів цієї праці:

«Трудова частина 2500 чоловік населення (Нью-Ланарк) щодня виробляє для суспільства таку кількість реальних цінностей, для виробництва якого ледь півстоліття тому знадобилася б трудяща частина 600-тисячного населення. Я спитав себе, куди поділася різниця між цінностями (вартостями), що споживаються 2500 осіб, і цінностями (вартостями), які спожили б ці 600 тис. осіб»[1].

Таким чином Оуен чітко бачив суперечності капіталізму вже на основі свого досвіду управління зразковою фабрикою в Нью-Ланарку з 1800 по 1829 р. Але ця критика залишилася ідеалістичною критикою. Бо в той період капіталізм, незважаючи на всю жорстокість і злидні, що породжуються його розвитком, все ще знаходився на підйомі, він ще міг організовувати і розвивати продуктивні сили. Капіталізм був ще прогресивним фактором, що перетворював марнотратне, неекономне дрібне виробництво на сучасне масове виробництво, готуючи таким чином матеріальну основу для майбутнього суспільства. Критика капіталізму того періоду Оуеном та іншими залишалася утопічною.

Відповідь на такого роду критику капіталізму дав Маркс, розбираючи таку ж саму аргументацію Прудона:

«У 1770 р. населення Великобританії досягало 15 млн, продуктивна ж частина населення становила 3 млн. Продуктивна сила технічних удосконалень відповідала приблизно 12 млн робітників, отже загальна сума продуктивних сил дорівнювала 15 млн. Таким чином, як 1 до 1, продуктивність технічних

удосконалень ставилася до продуктивності ручної праці як 4 до 1.

У 1840 р. населення не перевищувало 30 млн, його продуктивна частина дорівнювала 6 млн, тоді як продуктивність технічних удосконалень досягла 650 млн, тобто відносилася до загальної суми населення як 21 до 1, до продуктивності ж ручної праці — як 108 до 1.

Продуктивність робочого дня в англійському суспільстві збільшилася отже протягом 70 років на 2700%, тобто в 1840 р. було вироблено в двадцять сім разів більше, ніж у 1770 р. Прудон мав би запитати: чому англійський робітник 1840 р. не став у двадцять сім разів багатшим робітника 1770 р.? Таке питання задалегідь звичайно припускає, що англійці могли б виробити все це багатство крім тих історичних умов, за яких воно було зроблено, тобто без накопичення приватних капіталів, без сучасного поділу праці, без використання машин, без анархічної конкуренції, без найманих робочих рук, словом, — без усього того, що ґрунтується на антагонізмі класів. Але саме ці умови і були істотно необхідні для розвитку продуктивних сил і зростання надлишку продуктів. Отже, щоб досягти такого розвитку продуктивних сил та отримати такий надлишок продуктів, необхідно було існування класів, з яких одні багатіли, інші ж гинули від злиднів» [2].

Ця основна концепція якості розвитку продуктивних сил як мірила прогресивності чи реакційності соціального ладу виражена з не меншою силою і в похвалі Маркса у бік англійському економісту Рікардо:

«Найбільш значно у Рікардо саме те, у чому його дорікали: що він при дослідженні капіталістичного виробництва, не дбаючи про долю «людей», звертає увагу лише на розвиток продуктивних сил, хоч би якими жертвами людьми та капітальними вартостями воно не купувалося. Розвиток продуктивних сил суспільної праці, це історичне завдання та виправдання капіталу. Саме так він несвідомо створює матеріальні умови вищої форми виробництва»[3].

Таким чином, марксистська критика капіталізму принципово відрізняється від утопічної школи, яка ще збереглася в так званому «англійському соціалізмі». Марксистська критика визнає історичну роль капіталізму у розвитку продуктивних сил. Але ця критика показала вже майже 200 років тому, коли в жодного економіста чи мислителя не було і проблиску уявлення про подальший хід розвитку, що внутрішні закони капіталістичного розвитку неминуче призведуть до такого стану, коли капіталізм не зможе більше організувати продуктивні сили, а зможе лише породжувати дедалі глибші кризи, застій і занепад і коли тільки новий соціальний клас — пролетаріат, — звільнений від кайданів приватної власності, зможе організувати суспільні продуктивні сили, піднявши їх на вищій щабель. Такою є сутність марксизму, політичним виразом якого є диктатура пролетаріату як необхідна умова вирішення проблем сучасної епохи.

Зараз ми проходимо через цей кульмінаційний період капіталізму — період імперіалізму, а починаючи з 1914 р. — через період загальної кризи капіталізму, тобто останню фазу імперіалізму, коли продуктивні сили приходять у дедалі більшу суперечність із тісними кайданами існуючих відносин власності, коли капіталізм, загнивання якого стає все більш очевидним, вдається до всіх засобів і способів, щоб зберегти свою владу, на фоні зростаючого невдоволення робітничого класу та назрівання революційної ситуації в суспільстві.

Розглянемо спочатку гігантське зростання продуктивних сил з перших критичних оцінок, зроблених двісті років тому. Наступна таблиця показує зростання потужності двигунів у промисловості протягом століття, крім

транспорту, в млн к.с. (одна кінська сила вважається рівною м'язовій силі 6 чол.)[4].

Зростання потужності двигунів у промисловості						
Роки	Великобританія	Франція	Німеччина	США	Інші країни (без урахування Європи та США)	Світ
1835	0,3	0,02	0,01	0,3	0,01	0,65
1875	6,0	3,0	4,0	7,8	1,9	26,5
1913	28,5	12,5	21,0	86,0	31,0	211,0
1928	37,0	18,5	32,0	162,0	93,0	390,0

Ми бачили, що вже два сторіччя тому лунали скарги на те, що виробнича потужність зростає в Англії за попередні 70 років у 27 разів без будь-якого відповідного поліпшення рівня життя робітників. Але в наступне століття, з 1835 р., потужність двигунів у промисловості зростає в Англії ще в сто разів, а в усьому світі — у 600 разів, і це призвело до масового голоду та безприкладного безробіття.

Протягом 15 років, з 1913 по 1928 р., потужність двигунів у європейській промисловості зростає на 50%, у США — на 100%, у позаєвропейських країнах крім Америки — на 200%.

Якщо додати інші види енергії, то світовий результат складе близько 1,5 млрд к.с.

Ґрунтуючись на цьому, Стюарт Чейз вираховує у своїй книзі «Машини і люди» («Machines and men», вид. 1929 р.), що потужність машин у всьому світі дорівнює м'язовій енергії 9 млрд людей, іншими словами, на кожну людину — чоловіка, жінку і дитину — припадає 5 механічних "рабів".

За період з 1913 по 1927 р. виробництво електричної енергії, за даними звіту «Про світові джерела енергії», представленого Світовою енергетичною конференцією у 1930 р., зросло з 47 000 млн одиниць до 200 000 млн одиниць. За час між Першою та Другою світовими енергетичними конференціями, з 1924 по 1930 р., виробництво електроенергії подвоїлося із 150 000 млн одиниць до 300 000 млн одиниць [5].

Найбільший вплив це зростання виробничої потужності вплинуло на обробку промисловість, але позначилося також і на сільському господарстві та видобутку сировини, щоправда, не такою мірою, проте значно обігнавши приріст населення.

Вже 1890 р., за даними Гаузлейтера (див. вище), вартість сільськогосподарського виробництва, у великій зерновій зоні (США, Канаді, Аргентині, Австралії) впала завдяки механізації до 1/4 від вартості старого ручного виробництва в 1830 році [5].

За даними доповіді старшого торгового комісара Канади за травень 1930 р., внаслідок механізації сільського господарства та збільшення посівної площі збір пшениці на одного сільського робітника зріс з 1890 по 1921 р. у 5 разів:

«Пан Фільд підкреслює ту швидкість, з якою машина витісняє ручну працю у канадському сільському господарстві. У той час як у 1890 р. на кожного сільського жителя припадало урожай у 1372 бушелів пшениці, у 1921 р. припадало 70; а оскільки найреволюційніша машина — комбайн — з'явилася лише у 1924 р., то тепер збір на одного робітника має бути набагато більшим. Тим часом можливості механізації сільського господарства зовсім не використані повністю» [6].

З 1920 до 1929 р. кількість тракторів у США зросла з 240 тис. до 843 тис. [7].

За період між 1900 і 1924—1928 рр. збирання всіх зернових злаків зросло в Австралії на 104%, в Аргентині — на 172%, у Канаді — на 300%. З 1913 до 1928 рр. світовий експорт зерна зріс на 147%. За цей же період населення всього світу збільшилося на 11,6%.

Факти таким чином розтрошили старі неосвічені мальтузіанські уявлення про абсолютне «перенаселення» та похмурі голосіння про регулювання народжуваності як єдиний шлях до вирішення проблеми злиднів. Слід зазначити, що ця реакційна пропаганда все ще продовжується і не лише в клерикальних та консервативних колах, а й у нібито «прогресивній» лейбористській партії (яка, як ми покажемо нижче, є одним із оплотів консерватизму в Англії). Офіційний орган лейбористів пише:

«Цифри, опубліковані Лігою націй, показують, що населення всього світу, яке вже становить 2,012 млрд, збільшується щороку на 20 млн осіб. Це означає, що якщо відсоток приросту не зменшиться, то населення подвоїться задовго до закінчення століття (прим.ред. - ХХ ст.), бо приріст відбуватиметься у складній прогресії.

Немає жодних підстав вважати, що «розвиток прогресу» автоматично забезпечить шляхи та засоби для харчування та утримання цього зростлого вдвічі населення. Є надто багато доказів, наприклад, в Індії та Китаї, що надмірна скупченість людських мас призводить до жахливих злиднів.

Або нестерпні страждання та «природні затримки» у вигляді голоду, чуми та високої смертності. Або, з іншого боку, навмисне та свідоме зниження та регулювання народжуваності. Така альтернатива, що стоїть перед людством»[8].

На щастя, не ця альтернатива стояла тоді та стоїть зараз перед людством. Альтернатива інша і досить серйозна: людство має вибирати між руйнуваннями та анархією капіталізму, який ще більше посилює бідність та злидні серед достатку та зростання виробничої потужності, та громадською організацією виробництва, що несе достаток для всіх. «Перенаселення», як і супутнє йому «перевиробництво», породжене лише капіталістичними умовами виробництва. Цій реакційній і шкідливій пропаганді, що приховує під покровом застарілих клерикальних забобонів справжні соціальні причини злиднів і бідності (приховує наприклад, що дуже характерно, і роль імперіалізму у створенні свого часу злиднів у Британській Індії), можна протиставити думку видного тогочасного міжнародного авторитету в галузі статистики сера Джорджа Ніббса. Він підрахував, що навіть за сучасних ресурсів і техніки можна цілком забезпечити високий рівень життя вчетверо більшій кількості людей, ніж нинішнє людство.

«Покійний Джордж Ніббс... підрахував на підставі ретельних досліджень, що земля могла б цілком прогодувати вчетверо більше населення, ніж зараз, тобто близько 8 мільярдів»[9].

Факти кризи говорять про зовсім іншу картину, ніж лицемірні вказівки на «перенаселення», яке нібито обганяє зростання природних ресурсів. Згідно зі звітами на Міжнародній економічній конференції в Женеві 1927 р. світове виробництво предметів харчування та сировини зросло вже в 1925 р., незважаючи на руйнівну дію світової війни, на 16—18% порівняно з довоєнним, тоді як населення зросло приблизно на 5%. За даними економічної секції Ліги Націй, світове виробництво предметів харчування та сировини зросло з 1913 по 1928 р. на 25%, у тому числі предметів харчування на 16%, сировини на 40% (виробництво промислових виробів зросло незрівнянно більше) при зростанні людства на 10%.

Якщо прийняти світові запаси сировини 1923—1925 рр. рівними 100, то до кінця 1926 р. вони виросли до 134, 1928 р. — до 161, в 1929 р. — до 192, в 1930 р. — до 235, в 1931 р. — до 264 і в кінці 1932 р., незважаючи на знищення запасів, вони все ще стояли на рівні 263, тобто перевищували більш ніж у 2,5 рази світові запаси сировини за 8 років до цього [10]. Світові запаси фабрикатів зросли не в такій разючій мірі тільки тому, що «наявність величезної кількості елементів виробництва, що не використовуються, але можуть негайно бути використаними у виробництві», надає в галузі виробництва фабрикатів «такий самий вплив, як величезні запаси сировини» [10].

Загальне зростання виробництва в галузі предметів харчування та сировини та готових фабрикатів значно перевершило таким чином зростання населення. Зростання виробничої потужності, яке у капіталістичних умовах було використане лише частково, з багатьма штучними обмеженнями, було насправді незрівнянно вищим, ніж фактичне зростання виробництва.

Але це гігантське зростання виробничої потужності перегнало здатність капіталізму організувати його.

Результатом цього гігантського зростання виробничої потужності була світова криза, застій та скорочення виробництва, масове безробіття та зубожіння, зниження життєвого рівня у розмірах, небувалих з часу виникнення капіталізму, все це супроводжувалося зростаючими соціальними та політичними хвилюваннями та безперервними війнами.

Такою була основна проблема, що стояла перед тогочасним суспільством.

II. Конфлікт між продуктивними силами та тодішнім суспільством

Таким було тодішнє становище у світі, що доводить, що система капіталістичних відносин, капіталістична власність на засоби виробництва вже вичерпали свою прогресивну роль і перетворилися у ланцюги, що сковують організацію виробництва.

Перша світова війна стала початком бурхливого вибуху цієї суперечності — суперечності між продуктивними силами, що зростають, і рамками приватновласницького суспільства. З 1914 р. людство вступило в нову еру — еру загальної кризи капіталізму та дозрівання світової соціалістичної революції.

Світова економічна криза, що спалахнула у 1929 р., висунула з більшою гостротою, ніж будь-коли раніше, ці проблеми нинішньої стадії розвитку суспільства і економічних суперечностей, що лежать в їх основі. Але зазвичай значення нинішньої світової економічної кризи розглядають надто вузько. У

ньому бачать лише тимчасову дезорганізацію господарського механізму, що взагалі працює гладко і гармонійно. Як за песимістичних, і при оптимістичних оцінках його значення втрачалися всякі пропорції. Якщо нижчі точки падіння викликали майже у всіх керівників та ідеологів капіталізму заяви, сповнені песимізму і апокаліптичної похмурості, то, навпаки, за перших ознак підйому всі зітхнули з полегшенням, наче гірше залишилося позаду і відтепер все знову піде на лад.

Справжнє значення світової економічної кризи, яка так різко перевершила за своїми розмірами всі попередні економічні кризи, можна правильно зрозуміти лише у зв'язку з усім розвитком капіталізму і у зв'язку з загальною кризою капіталізму, що почалася у 1914 р.

Загальна криза капіталізму не слід змішувати з колишніми циклічними кризами, які хоч і свідчили про внутрішні суперечності капіталістичних відносин, проте складали нерозривну частину і прямий фактор підйому капіталізму. Циклічні кризи, як це показали 1920/21 та 1922 рр., продовжуються, але в період загальної кризи вони набувають нового і гострішого характеру.

Колишні циклічні кризи представляли згідно з Марксом «тільки тимчасове насильницьке вирішення існуючих суперечностей, насильницькі вибухи, які на мить відновлюють порушену рівновагу»[11].

Їхньою характерною рисою було вирішення суперечностей хоча б анархічно насильницькими та руйнівними засобами, відновлення рівноваги та створення можливості відновити виробництво на більш вищому рівні. Вони знищували менші та життєздатні підприємства; вони знищували частину капіталістичних цінностей, щоб урятувати інші; вони викликали концентрацію капіталу; вони штовхали до відкриття нових ринків. На цій основі вони давали можливість після порівняно короткого періоду відновити капіталістичне виробництво на вищому рівні.

Елементи цього характеру можна знайти і у повоєнній світовій економічній кризі. Але ці «прогресивні» елементи відтісняються важливішими негативними результатами всього процесу розвитку циклічної кризи на основі загальної кризи капіталізму, що виразилася у руйнуванні стабілізації та прискоренні процесів революціонування.

Бо загальна криза капіталізму не допускає можливості такого вирішення. Панування імперіалістичних держав досягло максимального поширення у всьому світі. Монополістичний капіталізм, який вже на початку ХХ століття поділив світ, а в 1914 р. повів війну за його переділ, стоїть перед ще гострішими суперечностями не тільки між окремими імперіалістичними країнами, а й між імперіалізмом і соціалізмом. Не тільки немає нових областей для завоювання, але одна шоста світу абсолютно вийшла на той час зі сфери капіталізму і перейшла в сферу соціалістичної революції. Колоніальні народи піднімалися на повстання, і світ, доступний капіталістичній експлуатації, став звужуватися. Одночасно продуктивні сили зростають швидше, ніж будь-коли, тому що виняткова криза, конкуренція та війна штовхають техніку вперед та прискорюють капіталістичну раціоналізацію. У цих умовах немає місця для гармонійного вирішення суперечностей, і можливі лише більш запеклі конфлікти. Періоди підйому в рамках загальної кризи стають дедалі коротшими, нормальним станом виявляється депресія, що переривається нетривалими підйомами та бурхливими соціальними та політичними вибухами. У рамках загальної кризи колишня циклічна криза повторювалася і повторюється з новою силою.

Загальна криза капіталізму тривав вже не одне десятиліття без перерви, змінюючи лише свої форми. Бурхливий вибух Першої світової війни змінився ще глибшою боротьбою в усьому світі між революцією та контрреволюцією. Поразка революції у країнах поза межами Радянського Союзу не поліпшила становище і не забезпечило мирного розвитку, лише оголило повоєнний хаос капіталізму. Тимчасова стабілізація та підйом у середині 20-х років виявилися насправді хибною, ілюзорною стабілізацією. «Процвітання періоду 1923-1929 рр. було значною мірою ілюзорним, і вже було посіяно насіння майбутніх лих»[12].

Єдиним результатом цієї стабілізації стала нова форма основної суперечності, що виражалася у небувалій світовій економічній кризі, яка почалася в 1929 р. Це в свою чергу викликало нові сильні вибухи, які знайшли свій відбиток у поширенні фашизму по мірі наближення вже Другої світової війни.

Вже Енгельс останніми роками свого життя відзначав наближення нової ери: «Вже немає жодного сумніву в тому, що становище суттєво змінилося в порівнянні з колишнім... Ми вступили в період, набагато небезпечніший для старого суспільства, ніж період десятирічних циклів... Кризи з гострих стають хронічними і при цьому анітрохи не втрачають інтенсивності...»[13]. У 1916 р. Ленін у своїй праці «Імперіалізм, як вища стадія капіталізму» розкрив сутність нового періоду як періоду монополістичного капіталізму, в якому всі суперечності загострюються до крайності. Він показав, що це період загивання капіталізму, період переддень соціалістичної революції, що почався вибухом 1914 року.

До 1913 р. капіталістичне виробництво, незважаючи на те, що вже були помітні тенденції занепаду в імперіалізмі, все ще зберігало здатність до майже безперервного підйому:

«Протягом багатьох десятиліть, перед війною світове виробництво, судячи з усіх наявних даних, відрізнялося різкою рівномірністю розвитку, яка лише незначною мірою порушувалася періодичними кризами. Цей рух зростання відбувалося й у період падіння цін із 1873 р. до 1895 р. й у період зростання цін з 1895 р. і далі»[14].

Згідно з таблицями, наведеними в цьому виданні, світове виробництво основних товарів зростало майже безперервно і з 1860 по 1913 р. збільшилося в 4-5 разів. Світове промислове виробництво зростало майже безперервно і збільшилося в 6 разів.

Інша картина спостерігається у наступні 20 років, починаючи з 1914 р.:

«Якщо цю криву розвитку з 1860 по 1913 р. продовжити до 1932 р., ми дійдемо вражаючого висновку, що якби не трапилось нічого, що могло б порушити рівномірний рух кривої вгору за 50 останніх років, то індекс світової продукції був би тепер у два з лишком рази вище, ніж насправді» [15].

Тодішня світова економічна криза не мала собі рівних в історії:

«Ніколи ще не було такого різкого занепаду. Статистичні ряди, що сягають 1860 р., не виявляють жодного такого періоду у минулому, коли падіння виробництва сировини та готових фабрикатів було б настільки стрімко і глибоко. Незалежні одна від одної дані сходяться на тому, що у 1932 р. рівень промислового виробництва в усьому світі впав нижче рівня 1913 р.»[15].

Таким чином війна та повоєнні періоди взяті разом виявили перше абсолютне падіння капіталістичного виробництва у широкому масштабі.

Часто намагаються на основі цих фактів і даних стверджувати, що оскільки 1914 р. є великим поворотним пунктом, то війна є причиною всіх наступних бід. Проводять іноді паралель із післянаполеонівським періодом смуту, революційних заворушень та промислової революції. Із цього роблять висновок, що біди нинішнього періоду — це теж біди післявоєнної нестійкості та «другої промислової революції», що віщує не менш великий підйом у рамках капіталізму.

Цей надзвичайно поверховий підхід до реального історичного розвитку двох абсолютно різних періодів і до суті сучасних світових проблем є помилковим — і фактично, і логічно.

По-перше, не можна порівнювати післянаполеонівський період молодого, висхідного капіталізму з періодом старого, що загнивав капіталізму ХХ століття. 15 років після наполеонівських воєн виробництво, торгівля і кількість зайнятих робітників були незмірно вищі довоєнного рівня.

Капіталістичне суспільство бурхливо йшло вперед. А 15 років після війни 1914-1918 рр. виробництво, торгівля та кількість зайнятих робітників виявилися нижчими за довоєнний рівень. Ніколи ще, навіть у період безпосередньо після війни, капіталістичне суспільство не стояло перед такою важкою дилемою, як тоді. Розвал не тільки не зменшується, у міру того, як відходила у минуле війна, навпаки, він усе посилювався, і через 15 років після війни він став більшим, ніж через 10 років після війни. Зрозуміло, що причиною цього є глибші чинники, ніж розруха, породжена війною. Водночас принципово відмінні й соціальні та політичні проблеми обох періодів. Основною проблемою першої половини ХІХ століття все ще була проблема буржуазної революції, що продовжувала швидко розвиватись під час наполеонівських воєн і після них, незважаючи на тимчасові перемоги реакції. Над першою половиною ХХ століття домінувала проблема соціалістичної революції, яка почала свій наступ ще в умовах війни 1914—1918 рр. і продовжувала зростати у своїй силі всупереч капіталістичній реакції.

По-друге, неправильно вважати, що періоди до 1914 року і після 1914 року просто і абсолютно відрізняються між собою як періоди підйому і зниження рівня виробництва. Навпаки, фактичний рівень виробництва у 1927—1929 рр. був протягом короткого періоду «буму» вищим за довоєнний рівень. Справжнє зростання суперечностей, який знайшов своє відображення в подальшому падінні виробництва, що опустилося нижче довоєнного рівня, викликаний іншими причинами. Справжнім мірилом занепаду та банкрутства існуючого капіталістичного ладу є не прості арифметичні дані про рівень виробництва, а зростання суперечностей у сучасному суспільстві до крайніх меж, зростання суперечностей між виробничою потужністю і фактичним виробництвом, між умовами життя буржуазії та пролетаріату, між конкуруючими імперіалістичними країнами, — є виразом всіх суперечностей соціальні та політичні вибухи. Саме в цьому сенсі початок загальної кризи капіталізму відноситься до 1914, але його причини закладені в загальних умовах імперіалістичної епохи.

По-третє, і в результаті вищезгаданих факторів, війна 1914—1918 рр., аж ніяк не будучи причиною кризи капіталізму, сама була лише виразом і вибухом цієї кризи, ланкою в ланцюзі імперіалістичного розвитку. Війна не була довільною, випадковою, непередбаченою першопричиною, яка раптово звідкись вторглася, щоб змінити весь перебіг розвитку. Вона стала прямим наслідком умов імперіалізму, який у свою чергу був породжений попередньою капіталістичною епохою ХІХ ст. Цю війну повністю передбачали і навіть точно передбачали задовго до її початку, розглядаючи її як вихід із зростаючих суперечностей імперіалізму. Війна збіглася з промисловою кризою, що почалася в Америці вже в 1913 р. і загрожувала звідти перекинутися в Європу. Як один з керівників війни, прем'єр-міністр Великобританії Ллойд Джордж

визнав через 20 років, що війну свого часу розглядали як вихід із наростаючої кризи, яка, як він був переконаний, все одно виникла б, навіть якби в цей момент не почалася війна:

«Якби не було великої війни, якби все тривало як і раніше, ми все ж таки раніше чи пізніше — у цьому я переконаний — зіткнулися б із чимось на кшталт нинішнього хаосу. Наша економічна система страждає від якоїсь органічної пороку, тому що достаток породжує потребу» [16].

Той факт, що динаміка капіталістичного розвитку навіть після відновлення безпосередніх руйнувань Першої світової війни повернулася лише до повторення економічних криз, ще більш гігантських, і вочевидь вела до наближення Другої світової війни, ясно показує, як мало було «випадкового» в основній лінії розвитку капіталізму через імперіалізм до світової війни, хоч би якою великою здавалася роль «випадку» в окремих історичних проявах цього процесу.

Для того щоб зрозуміти проблеми сучасної епохи загальної кризи капіталізму, необхідно проникнути глибше поверхні проявів і подій світової війни 1914 р. або світової економічної кризи 1929 р. і зрозуміти їх у зв'язку із загальною лінією розвитку, виразом якої вони є. Загальна криза капіталізму та суперечності між продуктивними силами та існуючими виробничими відносинами знаходять своє вираження у цілій низці послідовно наростаючих конфліктів та вибухів аж до остаточної перемоги соціалістичної революції.

III. Продуктивність праці та безробіття

Продуктивні сили у своєму розвитку переросли старе класове суспільство. Ще до закінчення війни видний трестівський магнат лорд Леверельм підрахував, що, якби виробнича потужність того часу була правильно організована та використана, достатньо було б усім громадянам працювати лише одну годину на тиждень, щоб забезпечити все населення всім необхідним:

«За тих коштів, які нам уже дала наука, ми могли б, працюючи одну годину на тиждень, забезпечити все населення, починаючи з дітей та кінчаючи старими, харчуванням, житлом та одягом» [17].

Це було 15 років тому. За цей час "наша середня потенційна продуктивність приблизно подвоїлася", заявив Дж. Л. Ходжсон 20 червня 1932 р. у своїй доповіді «Про промислове та комунальне марнотратство» в Королівському товаристві ремесл, цитуючи і підтверджуючи при цьому слова лорда Леверельма. Достатньо було б працювати півгодини на тиждень, щоб забезпечити всім мінімальний рівень життя, і годину на тиждень, щоб забезпечити загальний достаток.

Чому ж це майже непомірне зростання виробничої могутності, здатне забезпечити загальний достаток, призводить до загального зубожіння та зниження рівня життя?

Ось питання, яке стоїть перед усім людством. Воно стає життєвою проблемою для мільярдів людей, які живуть у капіталістичному світі. Вони мають знайти відповідь це питання чи загинути.

Ясно, що тут стоїть питання не про природні чи технічні причини, а виключно про соціальні: питання про відсутність громадської організації виробництва. В ті часи це питання загострювалося контрастом між зростанням виробництва в СРСР та одночасним занепадом капіталістичного виробництва. Між 1925 і 1932

рр. промислове виробництво в СРСР (при 1925-1929 рр. = 100) зросло з 59 до 240. У США виробництво знизилося за цей же час з 95 до 58, у Британії — з 99 до 86, в Німеччині — з 89 до 66 [18] З 1929 до 1932 р. промислова продукція СРСР зросла на 65%, тоді як в усьому капіталістичному світі вона знизилася на 37% [19].

Найбільш яскравим і безпосередньо життєвим виявом суперечностей між зростанням продуктивних сил і існуючим суспільним ладом на даній стадії є поширення масового безробіття в усьому капіталістичному світі. Безробіття, що з'явилося ще до світової економічної кризи, досягло свого апогею в 1932 р., коли кількість безробітних, згідно з офіційними даними, сягнула 30 млн, а за неофіційними даними — до 50 млн.

У найстарішій капіталістичній країні — Англії, що досягла найбільшого ступеня загивання, раніше за інших з'явилося постійне масове безробіття. Це виявилось вже взимку 1920/21 р. і продовжувалося довгий час. На початку 1933 р. міністр фінансів привів у сильне збентеження палату громад, заявивши, що, за його розрахунками, масове безробіття триватиме ще 10 років. У наступні роки подібне і ще гостріше становище склалося й в інших країнах, причому кількість безробітних досягла у Німеччині 8 млн, а в США — 14 млн.

Безробіття у відомих розмірах завжди мало місце при капіталізмі. Розвиток виробництва в капіталістичних країнах завжди витісняв робітників і самостійних виробників, створюючи таким чином промислову резервну армію, необхідну для того, щоб справлятися з коливаннями у виробництві за капіталізму і тримати пролетаріат у підпорядкуванні. Але ця промислова резервна армія була частиною механізму капіталістичного виробництва, що розширюється. Абсолютна кількість робітників, зайнятих з виробництва, неухильно зростала. Тільки після війни виявилось нове явище: постійна армія безробітних, яких буржуазія неохоче підтримує лише на рівні найжалюгіднішого існування, при певному зменшенні абсолютної кількості зайнятих промислових робочих. Про можливість настання подібної стадії хронічного безробіття та абсолютного зниження числа продуктивних робітників Маркс писав:

«Якби розвиток продуктивних сил зменшував абсолютну кількість робітників, тобто насправді давав би можливість всій нації здійснювати все своє виробництво в більш короткий час, то це викликало б революцію, тому що більшість населення виявилось б таким, що вийшло в тираж»[20].

Енгельс писав у 1886 р.:

«Америка, щоправда, знищує промислову монополію Англії, оскільки вона ще існує, але Америка зможе стати її єдиною спадкоємицею. А якщо немає такої держави, яка б одна тримала в своїх руках монополію на світовому ринку, принаймні у головних галузях торгівлі, то й ніде не зможуть бути викликаними сприятливі умови, що існували в Англії з 1848 по 1870, отже й у самій Америці становище робітничого класу має прогресивно дедалі більше погіршуватися. А якщо три держави (скажімо, Англія, Америка і Німеччина), за всіх інших рівних умов, будуть конкурувати між собою через володіння світовим ринком, то з цього немає іншого виходу, окрім хронічного надвиробництва, бо будь-яка з цих трьох країн окремо зможе покрити весь попит»[21].

Тодішнє суспільство на початку ХХ ст. стояло віч-на-віч із цим становищем. Ситуація в Америці зображувалося наступним чином:

«Американський комісар з питань статистики праці нещодавно заявив, що якби з 1357 взуттєвих фабрик країни повністю працювали лише 200, то вони

могли б задовольнити всю існуючу потребу, а решту 1157 фабрик можна було б закрити [22]. Так само 1 487 із 6 057 бітумінозних вугільних шахт могли б дати всю необхідну кількість вугілля». За час з 1919 до 1927 р. фабричне виробництво США зросло з 147 до 170 (вважаючи виробництво 1914 р. за 100), тоді як індекс зайнятості, впав з 120 до 115 [23]. З 1919 по 1929 р. індекс промислового виробництва Федерального резервного управління зріс з 84 до 119 (при 1923-1925 рр. = 100). Одночасно кількість промислових робітників зменшилася з 9,039 млн до 8,742 млн [24]. Це абсолютне падіння зайнятості спостерігалось до краху, під час великого «буму».

Аналогічна картина спостерігалась й у Англії. За час між 1913 та 1928 рр. зростання виробництва на одного робітника становило 33% у 30 основних галузях промисловості. Одночасно з цим зростання числа зайнятих робітників становило лише 2,2%, відставши від зростання населення [25]. Цей процес проявлявся ще більш різко, якщо взяти тільки післявоєнний період. З 1923 до 1928 р. кількість зайнятих застрахованих робітників впала з 8,368 млн до 7,898 млн. Водночас індекс виробництва піднявся з 88,7 до 96,3 (1913 = 100) [26]. Отже, виробництво зросло на 7,6%, а кількість зайнятих робітників впала на 5,6%. І все це ще до того, як у зв'язку зі світовою економічною кризою стали виявлятися найважчі наслідки цього процесу.

Як же бути із «зайвими» робітниками?

Довгий час намагалися висувати стару теорію про «зміну професії». Вважалося, що вона застосовна і в становищі, що склалося на той час. Зменшення кількості промислових робітників, зайнятих безпосередньо на виробництві, думали «компенсувати» збільшенням числа зайнятих у другорядних, «обслуговуючих» галузях та у виробництві предметів розкоші (конторські, складські, рекламні, торгові підприємства та підприємства, що виготовляють предмети розкоші). Справді, за післявоєнний період у США, Англії та інших країнах відбувається дуже значний розвиток цих допоміжних і переважно непродуктивних занять. Це стало основою швидкого зростання так званого «нового середнього класу», що став одним із джерел фашизму, так само як зростаюча армія постійних безробітних стала іншим його джерелом. Збільшення класу рантьє, з одного боку, і виробництво предметів розкоші і рекламні підприємства, що нескінченно розмножуються, — з іншого, є показниками виродження капіталізму.

Маркс вказував, що капіталістичний спосіб виробництва, спонукаючи, з одного боку, до економії в кожному окремому підприємстві, породжує, з іншого боку, завдяки своїй анархічній системі конкуренції жахливе марнотратство робочої сили та громадських засобів виробництва, не кажучи вже про створення великої кількості підприємств, необхідних в даний час, але зайві по суті.

Незабаром виявилось, що ця «компенсація» є ілюзорною. По-перше, це явно не могло покращити становище мільйонів гірників та робітників важкої промисловості, що втратили робочі місця. По-друге, ця «компенсація» має певні межі, які були швидко досягнуті, бо і в цих видах занять раціоналізація починає робити свою справу і процес викидання зайвих робітників повторюється і тут. Механізація змінює конторську роботу, клерки дедалі більше витісняються удосконаленими рахунковими та бухгалтерськими машинами. Централізація скорочує кількість підприємств, що конкурують, і, як наслідок, відбувається скорочення штатів. Зростає кількість безробітних «робітників у білих комірцях», які викидаються на біржі праці разом із своїми братами — промисловими робітниками. Нагадуємо читачам, що мова йде не про початок XXI ст., а про початок XX ст.

Цей процес і його наслідки, так само як і традиційні пояснення та рецепти, породжували все більше сумнівів, що знайшли відображення в передовій

статті лондонської «Times» за 1930 р. під назвою «Американське безробіття» (англ. "American Unemployment"). Характерно, що «Times» претендувало на розгляд цієї проблеми як суто «американської», хоча насправді газета описує подібне безробіття в Англії.

«Важко уникнути висновку, що відтепер доведеться розглядати безробіття як постійну проблему для Америки (!). Приписувати загострення безробіття, що постійно повторюється, будь-якій спеціальній причині не менш оманливо, ніж розглядати його як явище суто «сезонного» характеру. Досвід останніх років показав, що відновлення, яке настає після кризи, стає все менш повним і що тут відіграють роль інші сили несезонного і випадкового характеру. Немає підстав сумніватися в тому, що хронічне безробіття стає зараз долею все більшої кількості американців»(!).

Це викликає сумнів у всій системі «масового виробництва», тобто капіталістичного масового виробництва:

«Переваги, закладені в системі, заснованій на масовому виробництві стандартизованих товарів, повинні бути піддані більш критичному аналізу, ніж це було досі».

Звичайні відповіді «апологетів системи», згідно з якими зниження витрат виробництва, а отже і цін означає збільшення попиту і повернення безробітних на роботу, що витікає звідси, «вже не є цілком переконливими».

«Все ще сумнівно, чи може продукція, що виросла, завжди бути спожита. Дуже спірно, чи виникають нові галузі промисловості з достатньою швидкістю, щоб дати роботу робітникам, що витісняються. Іншими словами, необхідно усвідомити, як небезпечно, що машина обігнала людину, і задуматися над тим, чи не доведеться врешті-решт перебудувати соціальні умови. Ця проблема проникає, подібно до зливи, до самого коріння американського (!) життя» [27].

Прозора «американська» ширма не зможе приховати, що «ця проблема проникає, подібно до зливи, до самого коріння» капіталізму в усіх країнах, і не в останню чергу в Англії, де хронічне масове безробіття з'явилося раніше, ніж в інших країнах.

Що заважає капіталізму використати інший вихід, рекомендований незліченними школами реформаторів капіталізму (соціал-реформістів, теоретиків громадського кредиту, реформаторів грошового обігу тощо), тобто провести загальне підвищення рівня життя робітників до такої міри, щоб споживання відповідало збільшеному виробництву за одночасного зростанні прибутків капіталістів?

Той факт, що капіталізм не в змозі здійснити це ніби просте рішення і насправді енергійно проводить протилежне, пояснюється характером капіталізму. Мрії реформістів про те, щоб надати капіталістичному способу виробництва абсолютно відмінну та несумісну з ним систему розподілу (чи за допомогою законодавчих заходів, чи шляхом підвищення зарплати, соціальних послуг, встановлення «національного дивіденду» чи іншими методами), показують лише, що прихильники цієї ідеї не розуміють елементарної сутності капіталізму та необхідних умов капіталістичного способу виробництва. Реформісти у своїх фантазіях вносять ідею організованого суспільства прямо в джунглі капіталізму, який в силу самого характеру приватної власності та виробництва заради прибутку не може дотримуватися принципів організованої економіки та підпорядковується зовсім іншим законам.

Насправді навіть ті урізані соціальні реформи, які вдалося впровадити під тиском робітничого класу в умовах підйому капіталізму, все більше

обмежуються або урізуються і зовсім скасовуються в умовах занепаду та кризи капіталізму.

Реальна реальність капіталізму зовсім інша. Чим глибша криза, тим більше необхідно конкуруючим капіталістичним концернам знижувати витрати виробництва, посилювати експлуатацію, прискорювати темпи роботи дедалі меншої кількості робітників, піддавати атаці рівень життя робітників і соціальне законодавство, щоб успішніше боротися за ринок, що скорочується. Водночас зростання безробіття полегшує цей наступ. Розвиток кризи супроводжується у всіх країнах новим посиленням наступом на рівень життя робітників. Американський капіталістичний магнат, автор плану Юнга, Оуен Юнг найкраще висловив цілі капіталізму, коли він сказав: «Нехай ніхто не думає, що в Америці можна завжди зберігати умови життя на рівні вищому, ніж в інших цивілізованих країнах» [28].

«Експеримент» Рузвельта, який майстерно використовував реформістську пропаганду про більш високий рівень життя як вихід із капіталістичної кризи, причому він це зробив з прямо протилежними цілями, щоб посилити експлуатацію і знизити рівень життя (подібно до того, як президент Вільсон використовував пацифістську пропаганду з метою війни), виявляється насправді, як це буде показано нижче, лише більш повною ілюстрацією цієї дійсності.

Зростання продуктивності праці супроводжується не збільшенням, а зменшенням частки робітника у загальному національному доході. З 1913 до 1928 р. відсоток національного доходу, що припадає на зарплату, впав у США з 36,4% до 36%, а в Англії — з 42,7% до 40,91% [29]. У США цінність промислової продукції зросла з 18,3 млрд дол. в 1921 р. до 27,5 млрд дол. у 1927 р. [30]. Але за той же період частка всієї вартості промислової продукції, що йде на зарплату, впала з 58,7% в 1921 р. до 51% 1927 р. (54,2% 1914 р.) [31]. В Англії, продукція на одного зайнятого робітника зросла зі 100% в 1924 р. до 113% в 1930 р., в той час як частка зарплати в доходах вітчизняного походження впала з 41,5% до 38% (42,5% у 1911 р.) [32].

Світова економічна криза не тільки не затримала, а, навпаки, величезною мірою прискорила цей розвиток. У разі кризи ще більше посилювалося прагнення капіталістів раціоналізувати, прискорювати темпи, вичавлювати ще більшу продукцію з робітника за меншу зарплату. З 1929 до 1932 р. США вдалося підняти продуктивність в людино-годинах на 12% за наявності 12-мільйонної армії безробітних.

«Підвищення продуктивності значно знизило витрати виробництва на одиницю продукції. З 1929 по 1932 р. продуктивність у людино-годинах зросла в США на 12%» [33].

Зрозуміло, що це ще більше загострює суперечності, що призвели до економічної кризи. Перед цими фактами капіталістами починають опановувати сумніви, чи вдасться коли-небудь знову дати всім роботу, навіть якби криза 1929—1933 рр. поступилася місцем значному підйому. Так, з Америки повідомляли:

«Рівень зайнятості в Америці дійшов до найвищої точки у 1918 р., а продукція — у 1929 р.р. Якби навіть якимось магічним чином можна було відновити максимальні розміри виробництва, які спостерігалися 3 роки тому, то все ж таки вважають на підставі ретельно перевірених даних, що 45% від нинішніх 12 млн безробітних все ж не мали б роботи» [34].

Подібні відомості надходили і з Англії:

«Якби 2,5 млн безробітних були зайняті роботою на фабриках, виробництво фабричних товарів набуло б таких розмірів, що наявні ринки... не змогли б всього цього поглинути. Таким чином, якби навіть можна було застосувати цей метод надання роботи, то це лише викликало б нову кризу»[35].

Така альтернатива — і це почали б розуміти капіталісти навіть у тому разі, якби тодішня криза поступилася місцем сильному руху вгору.

Або постійні мільйонні маси безробітних, які залишаться безробітними навіть у тому випадку, якщо «будь-яким магічним чином» буде знову досягнуто рекордного рівня виробництва часів «буму».

Або якщо всі безробітні будуть залучені до продуктивної праці, неминуче настане нова криза.

У міру того, як це нове становище починало усвідомлюватися, привид нової світової війни, що манить, як єдиний «вихід», для того щоб використовувати продуктивні сили і знищити «зайве» населення, все більш явно приваблював (та приваблює) капіталістичну думку і політику як остання ставка.

Близько 100 років тому Енгельс писав про неминучі наслідки неминучої втрати Англією її монопольного становища: «Якщо англійська промисловість виявиться таким чином переможеною... більшість пролетаріату раз і назавжди стане «зайвою», і їй залишиться одна альтернатива: померти з голоду або — влаштувати революцію»[36].

У 1932 р., 87 років після того, як були написані ці рядки, британський прем'єр та лейборист Джеймс Рамсей Макдональд заявив у Палаті громад, що якщо навіть торгівля відновиться і повернеться процвітання, то все ж таки «у нашому суспільстві величезна кількість чоловіків і жінок, можливо навіть близько 2 млн людей, виявиться у всіх відносинах зайвим баластом»[37].

Вождь британських консерваторів Стенлі Болдвін змушений був у 1933 р. зробити подібну меланхолійну заяву:

«Велика виразка безробіття. Ми не знаємо її розмірів: може вона дорівнює мільйону, може — півтора мільйонам, а може вона й менше мільйона. Але принаймні є велика кількість людей, у яких мало надії знайти якесь заняття в нашій країні. Двері міграції зачинені для нас. Що ми можемо зробити ось проблема, яка бентежить країну досі»[38].

"Що ми можемо зробити?" — ось остаточна відповідь, яку дає колись найпотужніший у світі капіталізм, що опинився перед проблемами мільйонів, які вимагають лише можливості працювати та існувати.

Важко знайти яскравіше вираження банкрутства капіталізму, коли серед багатств і незрівнянної виробничої потужності капіталізм вже не може навіть знайти кошти для використання зростаючої кількості своїх рабів і змушений оголосити мільйони живих, сильних, здатних і бажаючих працювати людей «зайвим баластом». Наближалися терміни іншого виходу — «повстати», що стало єдиним вирішенням питання для зростаючих мільйонів виробників, відрізаних від процесу виробництва, як і мільйонів зайнятих людей, зростання продуктивності яких супроводжується для них зростанням злиднів та бідності.

Джерела:

1. Robert Owen, *The Revolution in the Mind and Practise of the Human Race* (Революція у свідомості та практичній діяльності людей).

2. Маркс и Энгельс, Собр. соч., т. 5 , стр. 355—356.
3. Маркс , Капитал, т. 3; ч. 1, стр. 179. Партиздат, 1935 г.
4. Hausleiter, *Revolution in der Weltwirtschaft*, 1932 (Револуція у світовому господарстві).
5. *Economist*, 21 June, 1930.
6. *Economist*, September 8, 1930.
7. *U.S. Yearbook of Agriculture*, 1930.
8. *Daily Herald* editorial, August 8, 1932.
9. Dr. R. A. Fisher, of the Statistical Department of the Rothamstead Experimental Station, *Spectator*, March 7, 1931.
10. *Economist*, May 6, 1933.
11. Маркс, Капитал, т. III, ч. I, стр. 171, Партиздат, 1935 г.
12. British Government Note to the United States, December 1, 1932.
13. «Архив Маркса и Энгельса», т. I (VI), стр. 330, Энгельс — А. Бебелю, Лондон 20 (23) января 1886 г.
14. *League of Nations World Economic Survey 1932-3*, p. 68.
15. *League of Nations World Economic Survey 1932-3*, p. 82.
16. Lloyd George, speech at Cambridge, *Manchester Guardian Weekly*, April 7, 1933.
17. Lord Leverhulme: Preface to Professor Spencer's *Wealth from Waste*, Routledge, 1918.
18. *League of Nations World Production and Prices 1925-1932*, p. 49.
19. *League of Nations World Economic Survey, 1932-1933*, pp. 85 and 71.
20. Маркс, Капитал, том III ч. 1 стр. 182, Партиздат, 1935 г.
21. Engels, letter to Mrs. Wischnewetzky, February 3, 1886, reprinted in Karl Marx and Friedrich Engels, *Selected Correspondence*, London and New York, 1935, p. 443.
22. H. B. Butler in the *International Labour Review*, March 1931.
23. *Times*, March 8, 1930.
24. *United States Statistical Abstract*, 1932.
25. *Times Trade Supplement*, July 23, 1932.
26. London and Cambridge Economic Service.
27. *Times* editorial, March 8, 1930.
28. *Economist*, April 12, 1930.

29. World Economic Survey, 1932-3, p. 101.
30. U.S. Department of Commerce, Census of Manufactures.
31. P. H. Douglas, Real Wages in the United States.
32. Colin Clark, The National Income, 1924— 1931.
33. Economist, May 5, 1933.
34. Washington Correspondent of the London Times, November 2, 1932.
35. Times Trade Supplement, July 23, 1932.
36. Энгельс, Положение рабочего класса в Англии, гл. XI; Маркс иЭнгельс, Собр. соч., т. III, стр. 570—571.
37. J. R. MacDonald in the House of Commons, November 22, 1932.
38. Stanley Baldwin in the House of Commons, November 27, 1933.

Оригинальная статья